Suulise kõne uurimine ja sõnaliigi probleemid

Tiit Hennoste
Tartu Ülikool

Varasem keeleteadus tegeles eeskätt kirjaliku keele uurimisega. Suulist keelt hakati tõsiselt uurima 20. saj alguses, kui said alguse dialektoloogia ja foneetika. Mõlemad seisid lahus tollasest teoreetilisest keeleteadusest, olles empiirilised distsipliinid.

Pööre keeleteadusesse tuli 1960. aastatel. Noam Chomsky tõi sisse *competence*'i ja *performance*'i vastanduse ning idee, et uurida tuleb kompetentsi. Sellise uurimise meetodiks on suuresti uurija introspektsioon. Sellega koos käis oluline mõte, et tegelik suhtlus (*performance*) on juhuslik ja kaootiline nähtus.

Suur osa keeleuurijaid (ja mitte ainult Eestis) lähtus sealjuures sellest, et keelekasutuse keskne realiseerumisviis, argine dialoog ehk argivestlus (*face-to-face conversation*) on lihtsalt normikeele vigane, lõdvem, lohakam jne variant. Sellise lähenemise aluseks oli implitsiitselt mõtlemisviis, et inimene pürib korrektse keelekasutuse poole. Korrektsuse all mõisteti seejuures kas järgitavaid keelenorminguid (nagu eesti morfoloogias) või kirjaliku redigeeritud keele norme, niiöelda hea keele norme, mille tegelikult olid välja kujundanud kooliõpetus ja retoorika.

Selline seisukoht toob kaasa olulise teoreetilise järelduse: suulise kõne kõrvalekalded normidest ei saa, või pehmemalt öeldes ei pea olema süsteemsed. Lohakusel ei ole süsteemi.

1. Suulise keelekasutuse uurimise põhimõtted

Sellele vaateviisile vastandus 1960. aastatest alates rida uurijaid, kesksed neist Erving Goffmann, Dell Hymes, Harvey Sacks, William Labov, keda ühendavad mõned olulised teoreetilised põhimõtted (vt nt Hymes 1962/1968; Labov 1972; Sacks 1992; Goffmann 1959):

- keele uurimises tuleb lähtuda tegelikust keelekasutusest, mitte introspektsioonist või omaenese arusaamadest selle kohta, mismoodi keelt kasutatakse või peab kasutama. Tegelikud tekstid on ainus keeleline materjal, mis meile õigupoolest kättesaadav on. Tegelike tekstide uurimises selgus kiiresti, et inimesed kasutavad keelt teisiti kui nad arvavad end kasutavat.

Introspektsioonis tuleb välja ainult teatud hulk tegelikult pruugitavaid vorme ja struktuure. Erinevused allkeelte vahel on statistilised ja ainult osalt inimeste poolt teadvustatud;

- keskne uurimisobjekt peab olema argine spontaanne suhtlus (argidialoog, vestlus, *vernacular* vms), milles realiseerub kõige tugevamalt ja süstemaatilisemalt keele grammatiline potentsiaal;
- suuline keelekasutus ei ole kaos, valesti keele kasutamine vms. Selles on selge süsteem, kuid see erineb kirjas leitust ja on tugevalt seotud suulise kõne realiseerumise tingimustega.

Aga üks asi on väita, teine asi on leida see suulise kõne omasüsteem või tema süstemaatilised erinevused kirjast. Viimaste aastakümnete keeleuurimine on suure osa suulise keele olulisi osi ja põhimõtteid tuvastanud (vt üldpilti Tiittula 1991; inglise keele kohta Chafe 1982; Biber 1988; Longman 1999; eesti keele kohta Hennoste 2000–2001). Meile on oluline, et selle süsteemi leidmine tõi kaasa lihtsa tõdemuse: suuline keel ei mahu ära neisse terminitesse, sealhulgas neisse grammatilistesse kategooriatesse, mida kirja(liku)keele uurijad on kasutanud keelesüsteemi analüüsiks. Näiteks selgus, et

suulises vestluses pole võimalik kõnelda lausest samas tähenduses, nagu tüüpiliselt kirjalikus redigeeritud tekstis. Seal on üksusi, mida saab lausetena käsitleda, ja ka selliseid, mida ei saa (vt üldpilti Hennoste 2000–2001: 2223–2236 ja sealseid viiteid);

lausesarnased üksused on suulises kõnes korraga nii protsess kui produkt, st teksti tehakse vajadusel ringi väljaütlemise käigus ja see ringitegemine väljendub teksti pinnal. See ringitegemise protseduur ise on tugevalt universaalse ehitusega (vt Hennoste 2000–2001: 2689–2710);

kuigi süntaks on põhinenud arusaamal, et lause koosneb lauseliikmetest (pluss mõned muud kindlad nähtused), on suulises kõnes palju üksusi, mis ei mahu kuidagi kirjaliku keelekasutuse baasil välja töötatud lauseliikmete süsteemi;

- suuline kõne kasutab suhtluses üksusi, mida ei ole kerge klassifitseerida sõnadeks, kuigi nad on verbaalsed. Nad ei sobi foneetiliselt või fonotaktiliselt keele süsteemi (nt *mhmh, ee*). Sõnade piirid hajuvad: kord hääldatakse kirjaliku keele liitsõnad lahku, kord aga tavalised sõnad kokku jne (vt Hennoste 2000–2001: 1565–1568, 2030–2036);
- sõnade hääldus lik, grammatiline, semantiline, pragmaatiline varieeruvus on väga suur. Suulises kõnes kasutatavad sõnad esinevad

paljudes funktsioonides ja tähendustes, mida neil kirjas ei ole (Hennoste 2000–2001: 1352–1365).

Ja mis eriti tähtis: uurimine näitas, et kirja reegleid eiravad nähtused võivad küll moodustada keelekasutuse statistilise perifeeria, kuid nad ei esine mitte juhusliku kaldena, idiolektilise või kontekstuaalse nähtusena, vaid pidevalt, süstemaatiliselt ning suuresti samasugusena eri keeltes. St tegu on keelesüsteemi nähtustega, mis on oma põhimõtteliselt ehituselt ja funktsioonidelt universaalsed.

Sellest tuleb lihtne küsimus: mida nende nähtustega keelekirjelduses teha? Praktikas oli lahendus ca 25 aastat ühesugune. Kirjaliku keelega tegelevad teoreetikud ei kippunud suulise kõne uurimise tulemusi oma süsteemidesse üle viima. Suulise kõne uurijad eelistasid aga rõhutada pigem erinevusi kui sarnasusi kirjast, mis praktikas seisnes enamasti klassikalisest terminoloogiast loobumises. Kõige selgemalt vastandus selles osas lingvistikale suhtlust uuriv konversatsioonianalüüs (Tainio (toim) 1997; Ten Have 1999).

Pööre suulise ja kirjaliku keele suhete osas hakkas tulema 1980. aastate lõpust. Selles on oma mõju asjaolul, et kõneuurijad hakkasid siis ise kokku panema suulise kõne tervikpilti. Aga tugev mõju oli ka korpuslingvistikal ehk keele uurimisel suurte korpuste põhjal. Sealt selgus mitu olulist tõsisasja:

- suulise ja kirjaliku keele piir pole kohati kuigi are (Biber 1989). On kirjalikke tekste, mis kasutavad nii palju suulise kõne võtteid, et kuuluvad tüpoloogiliselt suuliste tekstidega kokku (nt erakirjad) ja vastupidi (nt tele- ja raadiouudised).
- selgus, et ka kirjalikes tekstides on nähtusi, mida ei saa seniste kategooriate abil seletada. Näiteks kahe punkti vahel võib olla üksusi, mida on väga raske lauseterminites seletada. Ka seal kasutatakse nt üneeme, kuigi ainult dialoogi ehitamisel.
- kirjakeele grammatikad on osa suulise kõne nähtustest tegelikult ka üles leidnud. Nii on seal juttu kiillausest, interjektsioonidest, ilukirjanduse dialoogis esinevatest eripärastest nähtustest. N-ö tavalises lingvistikas on need nähtused aga olnud pigem uurijate jaoks prügikastid. Neid on grammatikates või teoreetilistes ülevaadetes üksnes mainitud või nimetatud lohakusvigadeks, halvaks keelekasutuseks jne.

Uus etapp kahe allkeele kirjeldamises algas 1990. aastate teisel poolel, kui hakati kirjutama grammatikaid, mis püüavad arvesse võtta

suulise kõne ja korpuste uurimisel saadud tulemusi (vt nt Douglas Biberi peatoimetamisel ilmunud inglise keele grammatika (Longman 1999) ja Auli Hakulise peatoimetamisel tehtav soome keele deskriptiivne grammatika). Ühine grammatika ei lase enam leppida olukorraga, kus keelevariantide kirjeldamise terminoloogia on erinev või vähemalt nõuab nende erinevuste seletamist.

Mida saab teha? Võib kuulutada kõne ja kirja erinevateks süsteemideks, mida ei peagi saama ühe terminoloogiaga kirjeldada. See on teoreetiliselt ebausutav lahendus. Võib püüda luua siiski terminoloogiat, mis katab mõlemat süsteemi. See aga nõuab kirjaliku keelekasutuse baasil tehtud grammatilise süsteemi ümbertegemist.

2. Konkreetne näide: sõnaliigid

Vaatame eelneva taustal, kuidas lahendada vastuolusid, mis on tekkinud suulise kõne uurimise tulemusel sõnaliikide käsitlusse.

Sõnaliik on keeleteaduse klassikaline kategooria, pärit põhiosas juba Antiik-Kreekast. Teoreetiliselt on sõnaliik siiani üsna uduselt määratletud. Tavaliselt on liigituse aluseks morfoloogia ja süntaks. Tähendus jäetakse kõrvale kui liiga hämar. Oluline on ka see, et sõnaliiki on vaja morfoloogia ja süntaksi jaoks. Morfoloogias selleks, et panna kokku ühtmoodi muutuvaid sõnu, süntaksis selleks, et siduda lauseliikmeid leksikoniga, st leida sõnarühmad, mis võivad esineda lausetes kindlates funktsioonides. Kuigi eri keelte sõnaliigid ei kattu üksüheselt, on nad põhijoontes siiski sarnased.

Suulise kõne uurimine tõi välja rea sõnu (*ahah, pthüi, mhmh, tere, aitäh* jms), mis ei mahu kuigi hästi senisesse sõnaliikide rühmitusse. Uurijad on neid käsitlenud eri nimede all: *D-items, discourse particles, discourse markers, pragmatic particles, pragmatic markers* jne. Me kasutame nende kohta edaspidi sõna *partiklid*. Lisaks on toodud välja pikemad kui ühesõnalised üksused, mille kohta on kasutatud nimetust pragmaatilised väljendid (*pragmatic expressions*: *you know, you see, I mean*), ning üksused, mida kirja(likus) keeles üldse sõnade hulka ei ole arvatud ja mida ma olen nimetanud üneemideks (*pause fillers*: *ee, õõ*).

Katseid partikleid määratleda on tehtud viimastel aastakümnetel mitmeid, kuid päris korralikku tulemust pole saavutatud.[1] Küll aga ei

[1] Varaseimad katsed partikleid määratleda ja uurida tehti loogilises semantikas ja pragmaatikas (eriti konnektiivid: *and, but, or, because*).

kahtle suulise kõne uurijad selles, et partiklid kui eraldi keeleüksuste rühm on olemas ja vajab eraldi käsitlemist. Vaatleme lühidalt kahte lähenemist: inglise keele ja soome keele grammatika omi. Seejärel püüame paigutada partiklid eesti sõnaliikide süsteemi.[2]

2.1. Kaks partiklite määratlust ja liigitust

Auli Hakulise muutumatute sõnade tüpoloogia. Auli Hakulinen tõmbab esimese sõnaliigipiiri morfoloogiliselt, jagades sõnad muutuvateks ja muutumatuteks sõnadeks (Hakulinen 2000). Muutumatud sõnad jagatakse kolme rühma: p-positsioonid (eesti terminoloogias kaassõnad), adverbid ja partiklid. Sealjuures võib sama muutumatu sõna esineda eri sõnaklasside liikmena (*läbi: läbi lööma, läbi metsa tulema* jms). Partikleid eristab Hakulinen morfoloogiliste, süntaktiliste ja semantilise tunnuste alusel:

- prototüüpsed partiklid on muutumatute sõnade alarühm, millel pole osalisi muutumissarju nagu on postpositsioonidel ja adverbidel (vrd *siia:siin:siit*);
  enamik partikleid on süntaktilisest seisukohast lauselaiendid, mis võivad liituda mistahes lauseelemendiga ega seostu mingi kindla sõnaklassiga;
  nad ei või saada laiendeid (vrd *koos koeraga, peaaegu üksi*);
- neid ei saa fokuseerida, küsida ega eitada nagu p-positsioone ja adverbe (*see ei maksa palju / see maksab palju; vaid mõnikord on lotoga nii palju võidetud; kas sa oled seal?*);
- prosoodiliselt on nad kahesugused ja erinevad muude sõnaklasside sõnadest: osa on rõhutud, osa võib saada lausungi prosoodia;
- nad ei või moodustada fraase;

Üneeme ja toimetamispartikleid (*um, you know*) on uuritud ka foneetikas (täidetud pausid ja partiklid kui pausitäitjad – *pause fillers*). Katseid partikleid süstematiseerida vt Jan-Ola Östmani artiklid, nt Östman 1982. Diskursuseanalüüsi keskne töö partiklite uurimisel on D. Schiffrini "Discourse Markers" (Schiffrin 1987). Konversatsioonianalüüsis on olulised Marja-Leena Sorjose artiklid, kes on uurinud dialoogipartikleid (nt Sorjonen 1999). Soome keele partiklite kohta leiab kõige enam kogumikust "Kieli 4. Suomalaisen keskustelun keinoja I" (Hakulinen (toim) 1989).

[2] Sõna *partikkel* on kasutatud eesti keeles kahes tähenduses: kas ühisnimena kõigi muutumatute sõnade kohta või ühisnimena muutumatute abisõnade kohta. Neid sõnakasutusi me selles artiklis ei järgi.

- semantiliselt on partiklid üldise või suhteliselt tühja tähendusega, tähenduse saavad nad alles kontekstis;
- partiklid on semantiliselt lausete propositsionaalsest sisust väljaspool ja toovad propositsiooni mingi lisatähenduse.

Auli Hakulise partiklite sisemise põhijaotuse aluseks on see, millises rollis ja millises kohas lausungis nad esinevad. Esiteks jagunevad partiklid kahte rühma selle järgi, kas nad võivad moodustada täieliku lausungi või kõnevooru üksi või mitte.

Üksiesinevad partiklid jagab ta kolmeks: dialoogipartiklid *(joo, niin)*; interjektsioonid *(ah, häh)* ja tähelepanupüüdjad *(hei, halloo)*.

Teise rühma moodustavad partiklid, mis võivad esineda vaid muu jutu, tavaliselt kõnevooru sees. Need jagab ta edasi selle alusel, kas neil on voorus kindel koht või vaba liikumine. Kindel koht on lausungipartiklitel, sidesõnadel ja konnektiividel. Liikuvad on modaalpartiklid, värvingupartiklid (sävypartikkelit), intensiivsuspartiklid ja fookuspartiklid.

Hakulinen jätab ebamäärasesse piirialasse nt hellitused, tervitused, emotsionaalsed reaktsioonid *(jestas, oi kamala)*, vandesõnad. Teise ebamäärase rühma moodustavad tal toimetamis- ja planeerimisnähtused (üneemid, hesitatsioonivahendid: *tuota noin* jms).[3] Kolmanda piirirühma moodustab enam või vähem konventsionaliseerunud naer.

Longmani grammatika insertide tüpoloogia. Inglise keeles ei mängi sõnade muutumine või mittemuutumine erilist rolli ja seetõttu ei arvesta sealne sõnade liigitus morfoloogiat. Esmalt jagatakse sõnad kolme suurde rühma: leksikaalsed sõnad, funktsionaalsed sõnad ja inserdid (Longman 1999: 55–56, 62–94):[4]

- leksikaalsed sõnad: nimisõnad, tegusõnad, adjektiivid, adverbid;
- funktsionaalsed sõnad: määratlejad *(the, a, this book)*, pronoomenid, arvsõnad, prepositsioonid *(at, from* jms), primaarsed abisõnad *(be, have, do)*, modaalsed abisõnad *(can, may, must)*, ad-

[3] Pärast käesoleva artikli valmimist kuulasin kevadel 2002 Auli Hakulise ettekannet partiklite liigitamisest, milles ta oli selle rühma sõnad (kuid mitte üneemid) toonud partiklite alla.

[4] Longmani grammatika üldosa koos sõnade põhiliigitusega on kirjutanud Douglas Biber, suulise vestluse grammatika osa Edward Finegan ja Geoffrey Leech.

verbiaalsed partiklid (*up, down, out* jms); sidesõnad, küsisõnad, *not*, eksistentsiaalne *there*, infinitiivimarker *to*;

inserdid, mis moodustavad meid huvitava rühma (Longman 1999: 1082–1099). Need on üksused, mis ei moodusta süntaktilise struktuuriga koos tervikut vaid on paigutatud suhteliselt vabalt teksti, kuid neil on tendents siduda end prosoodiliselt suuremasse struktuuri ja sellisena võib neid vaadelda kui selle struktuuri osa.

Piir insertide ja süntaktiliste mittelauseliikmeliste üksuste (*non-clausal units*) vahel on sujuv. Insertide tuuma määratleb kuus tunnust:

- nad on morfoloogiliselt lihtsad ja tihti kaldelise fonoloogilise struktuuriga;
- nad võivad esineda üksi, ilma et oleks mingi suurema grammatilise struktuuri osad, kuid võivad olla prosoodiliselt seotud (*attached*) selle suurema struktuuriga;
- nad esinevad harva kesksena süntaktilises struktuuris;
- nad pole teiste sõnaklasside sõnade homonüümid;
- neil pole denotatiivset tähendust, neid saab määratleda pigem nende pragmaatilise funktsiooni alusel;
- kannavad põhiliselt emotiivset ja interaktsionaalset tähendust.

Insertide funktsionaalsed tüübid Longman 1999 järgi on:

- tagasisided (*responses*): *yes, no, okay*;
- tähelepanusignaalid (*attention signals*): *hey*;
  interjektsioonid (*exclamatory function*): *oh, ah*;
- diskursuse markerid: kalduvad esinema lausungi või kõnevooru alguses ja signaalivad üleminekuid vestluse arenemises ja interaktiivseid suhteid kõneleja, kuulaja ja sõnumi vahel;
- vastuse esilekutsujad (*responce elicitors*): üldised küsisõnad lausungi lõpus (*huh?, alright? okay*), mis ei nõua nõustumist või kinnitust kuulajalt, vaid on pigem kõnelejakesksed, küsides signaali, et teatest on aru saadud ja see aktsepteeritud;
- takerdumise väljendajad (*hesitators*): *uh, er, um*;
- tervitused ja hüvastijätud;
- viisakusaktide vormelid (*polite speech act formulae*): tänamised, vabandused, palved, nõudmised, õnnitlused;
- tabu- või pooltabuväljendid (*expletives*), mida kasutatakse eelkõige hüüdreaktsioonina negatiivsele infole: *shit, fuck*.

2.1.3. Kokkuvõtteks

Näeme, et partiklite põhiomaduste suhtes on mõlemad grammatikad suhteliselt üksmeelsed. Lisaks võib öelda, et samadel seisukohtadel on ka mitmed teised määratlejad (nt Jucker, Ziv 1998).

1. Partiklid on oma tuumosas morfoloogiliselt muutumatud omaette tüvega sõnad. Nende vormilises perifeerias võib olla päritolult ka mingite muutuvate sõnade üksikvorme või neist kujunenud sõnu (nagu eesti *kurat!, kule, vata*). Mõned sõnad võivad omada ka osalisi paradigmasid (*kurat!: kuradile!*). Samuti kuuluvad perifeeriasse pragmaatilised väljendid ja ühendpartiklid, mis koosnevad mitmest sõnast. Foneetilisest aspektist on osa partiklitest ka kirjakeeles olemas olevad sõnad (*siis, jah*), osa nende häälduslikud variandid (*sis, kule*), osa aga häälikuühendid, mis paiknevad foneetiliselt ja fonotaktiliselt sõna ja häälitsuse piirimail (*öök, pthüi, mhmh*) (vt Hennoste 2000–2001: 1565–1568; Palmeos 1982).

2. Süntaktiliselt võivad need üksused moodustada vestluses üksinda terve kõnevooru, seega ka süntaktilise üksuse (*mhmh*). Kui partiklid kuuluvad mingisse intonatsiooniliselt terviklikku pikemasse üksusesse, nt lausesse, siis ei kuulu nad lause grammatilisse struktuuri. Nad ei seostu mingi kindla sõnaklassiga lauses, kuid võivad töötada kogu lause juurde kuuluvate lauselaienditena.

3. Semantiliselt on partiklid n-ö sisutühjad. Neil puudub või on minimaalne propositsiooniline tähendus (sama ka Brinton 1996: vt Jucker, Ziv 1998). Biberi järgi pole neil denotatiivset tähendust, vaid neid saab määratleda eelkõige pragmaatilise funktsiooni alusel. Sealjuures on neil on pigem emotiivne või suhtlusfunktsioon, mitte referentsiaalne funktsioon (ka Hölker 1991: vt Jucker, Ziv 1998).

Lausetes on partiklid semantiliselt lausete poolt väljendatavast propositsioonilisest sisust väljaspool ja toovad propositsiooni mingi lisatähenduse. Hölker (vt Jucker, Ziv 1998) toob välja, et nad on seotud kõnesituatsiooniga ja mitte situatsiooniga, millest kõneldakse, ja ütleb, et nad ei muuda lausete tõeväärtust.

Seega näeme, et partiklite tuuma määratlemises on eri uurijad samal meelel: partiklite (või insertide) näol on tegu süntaktiliselt sõltumatute muutumatute sõnadega, mis on semantiliselt sisutühjad ja paiknevad lause propositsionaalsest sisust väljaspool. Nende funktsioonid on eeskätt suhtluslikud ja emotiivsed. Seega: sellised üksused on olemas ja nad tuleb kuidagi ka eesti keele jaoks välja eristada. Selleks tuleb lahendada mitu küsimust.

Esiteks, kas tegu on alati sõnadega või on mõned neist ka fraasid, laused vms. Hakulinen leiab, et osa on sõnad, osa aga mitte. Longmani grammatika paneb kõik sõnade alla. Kuid oluline on, et ka Hakulise partiklitest võib osa moodustada üksinda kõnevooru ja seega olla kas fraasid või laused. Kui aga osa partikleid on laused, tuleb meil nende puhul tegelda lausetasandi küsimustega.

Esimene võimalus on alustada lausest. Sel juhul peame vastama nt sellistele küsimustele: Mis lauseliik on *ah* või *mhmh*? Mis lauseliige see on? Kas sobivad senised lauseliikmed või tuleb leida mingid hoopis uued kategooriad?

Teine võimalus on alustada mittelausest. Sõnaliikide süsteem on lähtunud sellest, et kõik kasutatavad keeleüksused kuuluvad lause juurde. Nüüd võime alustada aga sellest, et tekstides on terviklikke üksusi, mis ei ole laused. Nad küll paiknevad kõnevoolus lineaarselt lausete sees või vahel, kuid kuuluvad hoopis teistele tasanditele, nt kõnevooru, lõigu, teksti, diskursuse vms tasandile. Selliselt alustades tuleks meil ehitada süsteem, mis algab mitte lausest vaid mingilt muult tasandilt. Näiteks võime postuleerida uue kõrgema kategooria tekstiliikmed ja hakata uurima, mis sellesse kategooriasse kuulub. Selle kategooria alamkategooriaks on kindlasti ka lause, kuid sellele lisaks muid kategooriaid, millest üks võiks olla inserdid.

Jätame selle küsimuse siin artiklis lahendamata ja lähtume sellest, et suurem osa partiklitest on sõnad. Vaatame partiklite probleemi eesti keele sõnaliikide taustal, kus partikleid eraldi kategooriana ei ole. Lähtume arusaamast, et partiklid moodustavad mingi rühma sõnaliikide kategooria sees.

2.2. Sõnaliik eesti grammatikas

Eesti sõnaliigi määratlemise aluseks on kolm väidet (EKG I 1995: 14–17; Erelt jt 1997: 133–134):

- ühe sõnaliigi sõnad saavad seonduda ühesuguste morfoloogiliste kategooriatega. Siin on kaks rühma: muutumatud ja muutuvad sõnad;
- ühe sõnaliigi sõnad saavad esineda lauses ühesugustes süntaktilistes funktsioonides. Siin on kaks rühma: iseseisvad sõnad saavad esineda üksi mingi klassikalise lauseliikmena, abisõnad ei saa. Abisõnad kannavad tähendusi, mida keel väljendab ka liidete ja tunnuste abil või seovad omavahel lause moodustajaid;

- semantiliselt jagunevad sõnad täistähenduslikuks ja mittetäistähenduslikuks. Esimesed kannavad selget tähendust ega vaja selle väljendamiseks konteksti abi (*mets, kuri, hunt*). Mittetäistähenduslikud sõnad on suhteliselt tühja tähendusega.

Nende kriteeriumide alusel on eesti keeles välja toodud 12 sõnaliiki, mis koonduvad nelja rühma. Ühe suure rühma moodustavad iseseisvad täistähenduslikud muutuvad sõnad: nimisõnad, omadussõnad, tegusõnad, arvsõnad. Esimesele rühmale vastandlike tunnustega kogumi moodustavad mitteiseseisvad mittetäistähenduslikud muutumatud sõnad: asemäärsõnad, abimäärsõnad, rõhumäärsõnad, kaassõnad, sidesõnad, hüüdsõnad. Suurte rühmade piirile jääb kaks liiki: asesõnad ja adverbid. Asesõnad on iseseisvad ja muutuvad, kuid mitte täistähenduslikud. Määrsõnad on iseseisvad, kuid muutumatud ja kõiguvad täistähenduslikkuse piiril.

Partiklid sõnaliikide süsteemis. Kuhu paigutuksid partiklid selles sõnaliikide süsteemis?

Morfoloogiliselt kuuluvad partiklid muutumatute sõnade hulka. Probleem tekib n-ö osaliste muutumisparadigmadega (*kurat: kuradile*). Hakulisest lähtudes võime need jätta partiklite alt välja. Aga võime ka lihtsalt selle kriteeriumi kõrvale jätta, nagu seda on traditsiooniliselt eesti lingvistikas tehtud. Lepime praegu viimase lahendusega, sest meie üldise arutluse juures on see piisav.

Tähendusetüübi järgi saame eesti lähenemises jagada sõnad täistähenduslikeks ja mittetäistähenduslikeks tähenduse konkreetsuse, selguse ja konteksti vajalikkuse järgi. See määratlus on äärmiselt udune. Ka Hakulinen kasutab ilmselt sama lähenemist, öeldes et semantiliselt on partiklid üldise või suhteliselt tühja tähendusega ja saavad tähenduse alles kontekstis. Sellise lähenemise korral kuuluksid partiklid kindlasti mittetäistähenduslike sõnade hulka.

Kuid eesti ja soome lähenemine ei arvesta erinevate tähenduste või funktsioonide olemasolu. Biberi järgi pole kesksetel insertidel denotatiivset tähendust, vaid põhiliselt emotiivne ja interaktsionaalne tähendus. Sellest seisukohast saavad erineva lahenduse tervitused, tänamised, õnnitlused jms. Need ei ole mittetäistähenduslikud ja tühjad ega vaja mõistmiseks konteksti. Seetõttu jätab Hakulinen nad ka partiklite hulgast välja. Kuid nad sobivad Biberi insertide hulka, sest neil on interaktsionaalne või emotiivne tähendus.

Seega oleneb partiklite semantiline piiritlemine sõnaliigi seisukohast sellest, kuidas me tõlgendame tähenduslikkust sõnaliigi puhul. Kui me jääme praeguse eesti tähendusemääratluse juurde, siis tuleb meil partiklite hulgast täistähenduslikud üksused välja jätta. Kui aga teeme semantilise tunnuse ümber, siis kuuluvad partiklite hulka sellised üksused, millel on iseseisev, kuid mittedenotatiivne tähendus. (Võib aimata, et eesti täistähenduslikkuse all on mõeldud denotatiivse või referentsiaalse tähenduse olemasolu. Kuid mittetäistähenduslikkus jääb selliselt ikka määratlemata nähtuseks.)

Kui võtame kasutusele erinevad tähendused, tekib kohe probleem, millise tähenduste (või funktsioonide) liigituse me valime (M. A. K. Halliday, Roman Jakobson jne). Ja teiseks tuleb mõelda ümber ka muude sõnaliikide tähendused. Praegu lepime senise eesti ja soome semantilise piiritlusega. Seega paigutame partiklid mittetäistähenduslike sõnade rühma ja jätame täistähenduslikud partiklitena käsitletud sõnad praegu kõrvale.

Kolmas sõnaliigi määratlemise alus on süntaktiline. Hakulinen ütleb, et suurem osa partikleid võib liituda mis tahes lauseelemendiga. Longmani grammatika ütleb, et inserdid on paigutatud suhteliselt vabalt teksti. Mõlemad väidavad, et nad võivad esineda üksi, olemata mingi suurema grammatilise struktuuri osad. Siin ei ole kahe määratluse vahel vastuolu. Erinevus paistab olevat selles, et Hakulise järgi on lauselaiendid partiklid, kuid Longmani grammatikas on nad paigutatud partiklite piirile.

Kuid selliste määratlustega ei sobi kokku kumbki senine eesti sõnaliigi määratluses kasutatav süntaktiline võimalus. Partiklid ei ole iseseisvad sõnad, sest nad ei esine mingi lauseliikmena. Kuid nad ei saa olla ka abisõnad, mis kannavad liidete ja tunnuste tähendusi või seovad omavahel lause moodustajaid. Seega peame tooma sisse uue tunnuse sõnaliikide määratlemisse ja selle kaudu uue süntaktilise liigi. Nimetame seda tunnust *(süntaktiliselt) sõltumatud sõnad.*

Kokkuvõttes saame seega öelda, et partiklid on muutumatud, mittetäistähenduslikud süntaktiliselt sõltumatud sõnad. Seega näeme, et eespool väljatoodud neljast praegusest sõnaliikide rühmast seostub partiklite probleem rühmaga, kuhu kuuluvad asemäärsõnad, abimäärsõnad, rõhumäärsõnad, kaassõnad, sidesõnad, hüüdsõnad.

Rühma võime jagada meie teema seisukohast kaheks. Ühele poolele jäävad asemäärsõnad (= täistähenduslike määrsõnade mittetäistähenduslikud vasted: *siin, millal, nii* jms); abimäärsõnad, mis

annavad tegusõnale uue tähendusvarjundi või konkretiseerivad selle tähendust (*läbi elama, ära sõitma, sisse elama*), ning kaassõnad, mis kuuluvad nimisõna juurde ja annavad edasi samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused (*maja taga, laua all* jms). Need ei ole süntaktiliselt lausest väljaspool seisvad sõnad ja sobivad korrektselt ka praeguse sõnaliigi definitsiooniga. Partiklite sõnaliigilisuse küsimus seostub kolme ülejäänud rühmaga, lisaks on nende puhul probleeme ka praeguses sõnaliigituses.

Hüüdsõnad. Hüüdsõnad paneb Hakulinen partiklite ja Longman insertide alla. Eesti praeguses sõnaliigituses on hüüdsõnadega palju probleeme.

Esiteks, praegune sõnaliigi süntaktiline määratlus jätab hüüdsõnad tegelikult sõnaliikide alt välja. Nad ei ole iseseisvad lauseliikmed, ei seo lause moodustajaid ega ole tunnuste asetäitjad. Nad moodustavad omaette üksusi (lauseid?) või on lausete süntaktiliselt sõltumatud osad. Seega on hüüdsõnade paigutamine sõnaliikide hulka vastuolus praeguse sõnaliigi definitsiooniga.

Teiseks on eesti hüüdsõna sõnaliigiline prügikast, kuhu on pandud kokku erinevad üksused: tundesõnad (*oi*), tahteimpulsse väljendavad sõnad (*kõtt*), suhtlussõnad (*noh*) ja helijäljendid (*auh*).

Siin on kolm küllalt selget rühma: käsud jms, tundeid väljendavad hüüdsõnad ning onomatopoeetilised helijäljendused. Viimased aga käituvad süntaktiliselt teisiti kui ülejäänud rühmad: nad ei ole suhtlemiseks kasutatavad sõnad. Interjektsioonide seas on nad ilmselt seetõttu, et interjektsioonid on praegu vaikimisi määratletud ka foneetiliselt aluselt: siia on pandud sõnad, mis on mingil kombel kaldelise foneetilise ja fonoloogilise struktuuriga ning paiknevad selliselt sõna ja mittesõna piiril.

Suhtlussõnad on aga hüüdsõnade rühma prügikast, kuhu on pandud kokku tekstides täiesti erinevalt käituvaid sõnu. Nii on selles rühmas sõnad, mis esinevad dialoogis kõnevooru alguses (*no* jms), tagasisided (*jah*), hesitatsioonisõnad (*noh*), tähelepanupüüdjad ja ehk veel midagi, sest loendid on lühikesed ega ütle midagi selle kohta, millised sõnad sinna veel võiks kuuluda (vt Erelt jt 1997: 161).

Seega on näha, et interjektsioonide rühma on praegu paigutatud sõnad, mida vaadeldakse partiklite keskse rühmana. Siin on Hakulise dialoogipartiklid, tähelepanupüüdjad ja interjektsioonid kitsamas mõttes. Samasugused on Longmani interjektsioonid, teatest arusaamist signaalivad sõnad, tagasisided. Siit näeme ka, et mõlemad ka-

sutavad *interjektsiooni* sõna palju kitsamalt, pannes sinna alla ainult tundeid väljendavad emotiivsed reaktsioonid. Seega: praegune hüüdsõnade rühm ilma helijäljenditeta on kandidaat partiklite hulka.

Sidesõnad. Sidesõnad saavad eesti terminoloogias kuuluda abisõnade hulka, sest nad seovad lause moodustajaid. Ka Longmanis on sidesõnad grammatiliste sõnade hulgas. Hakulinen aga paneb nad partiklite alla, sest tema süntaktiline sõnaliigimääratlus on teistsugune. Samas toob Hakulinen välja kolm rühma: sidesõnad, konnektorid ja lausungipartiklid. Esimesed kaks seovad tal lause moodustajaid ja võiks eesti terminoloogias kuuluda ka abisõnade hulka. Aga asi on selles, et suulises kõnes (ja ka kirjas) on rida sidesõnadega vormilt samaseid sõnu, mis aga ei seo lause moodustajaid, vaid lauseid, lausungeid, kõnevoore jms (*ja, aga, et, no* jms). Nende sõnadega ei tegele praegune grammatika üldse.

Seega: meil oleks vaja sidesõnade kõrvale sõnade rühma, mis seovad teksti osi, kõnevoore jne. Sellised sõnad on kindlasti süntaktiliselt sõltumatud ja kuuluvad partiklite hulka, kuigi on osalt vormilt samad sidesõnadega.

Rõhumäärsõnad. Keeruka ja paljude üleminekutega kogumi iseseisvate sõnade, abisõnade ja sõltumatute sõnade piiril moodustavad rõhumäärsõnad (neid on eri käsitustes nimetatud ka modaaladverbideks, vabalt liikuvateks partikliteks, määrsõnade alarühmaks, diskursusemarkeriteks jms). Selle rühma oluliseks jooneks on tegutsemine lauselaiendina, mis annab edasi modaalsushinnanguid, küsimusi, käske jms. Seega ei kanna ka need sõnad liidete tähendusi ega seo moodustajaid ja on vastuolus eesti sõnaliigi määratlusega.

Longmanis kuuluvad need sõnad ilmselt adverbide alla. Sealse lähenemise aluseks on see, et inserdid kannavad suhtlusfunktsiooni ja selliselt jäävad nende alt välja sõnad, mis väljendavad autori suhet oma teksti. Kuid ka Longman väidab, et osa diskursusemarkeritest signaalivad interaktiivseid suhteid kõneleja, kuulaja ja teksti vahel. Ja näha on, et temas on adverbide hulka arvatud ka üldlaiendina töötavaid sõnarühmi. Hakulisel moodustavad rõhumäärsõnad teksti sees vabalt liikuvad partiklid. Kuid ka tema püüab teha vahet partiklitel ja määrsõnadel.

Siin on probleem selles, et tegu on lauselaienditega, mis ei ole päris sõltumatud lausest, kuid samas ei kuulu konkreetse sõna juurde ega seo lause moodustajaid. Nad kuuluvad n-ö kogu lause juurde. Selliselt moodustab see rühm tegelikult süntaktiliste seoste poolest

omaette, kuid väga uduste piiridega kategooria. Kui läheneme asjale partiklite ja lauseliikmete vastanduse kaudu, siis jäävad nad kahe rühma piirile. Kokkuvõttes on see kõigi sõnarühmade keskel elav umbmäärane kogum sõnu, mille täpsem määratlemine eeldab sõna-sõna haaval uurimist.

Need sõnad, mis osutuvad lauselaienditeks, ei saa meie määratluse alusel kuuluda tavaliste adverbide hulka. Siin on kaks võimalikku lahendust. Nad võib arvata sõltumatute sõnade rühma, st partiklite hulka (nagu on teinud Hakulinen). Teine võimalus on määratleda nende süntaktiline tunnus analoogiliselt adverbide praeguse semantilise tunnusega, st öelda, et nad paiknevad süntaktiliselt sõltumatute ja abisõnade vahepeal. Sellisel juhul moodustavad nad omaette sõnaliikide rühma. Praeguse uurimise taseme juures tundub parem kasutada teist lahendust.

Nüüd jäävad meil mõned sõnarühmad üle:

• Longmani tervitused, hüvastijätud, viisakusväljendid (tänamised, õnnitlused jms) ja afektiivse reaktsioonina kasutatavad tabuväljendid, mis Hakulinen jätab partiklite alt välja perifeeriasse;

Longmani ja Hakulise hesitatsioonivahendid, mida on eesti praeguses terminoloogias (vist) paigutatud suhtlushüüdsõnade alla;

• onomatopoeetilised sõnad, mis praegu on interjektsioonide rühmas, kuid mida me pole paigutanud partiklite hulka. Hakulinen ja Longman ei paista nende määratlemisega tegelevat.

Kuhu kuuluks need uues sõnaliikide süsteemis?

Esimest rühma võime tõlgendada mitte sõnade, vaid millegi muuna. Kui tõlgendame neid sõnadena, siis on nad täistähenduslikud muutumatud sõnad, mis on süntaktiliselt sõltumatud. Seega moodustub uus sõnarühm, mille võime jagada omakorda liikideks vastavalt nende funktsioonidele. Jätame selle praegu tegemata.

Hesitatsioonivahendid on kindla tähenduseta süntaktiliselt sõltumatud ja muutumatud sõnad. Seetõttu jätame need partiklite hulka.

Keerukam on lugu onomatopoeetiliste sõnadega. Need on muutumatud sõnad. Semantiliselt on see kategooria aga heterogeenne. Osa neist on täistähenduslikud, sest nende tähenduse mõistmiseks pole vaja konteksti abi (*röh-röh, liiri-lõõri, öök* jms), osa aga on piiripealsed või kahtlased (*põmm, plärts, pliks-plaks*). Süntaktiliselt võivad need sõnad moodustada üksi lause, kuid võivad ka tegutseda viisimääruse või sihitisena (vt EKG 1995: 41). Seega on need muutumatud sõnad, mis jäävad täistähenduslikkuse piirile ja kuuluvad

süntaktiliselt iseseisvate sõnade hulka. Selliselt kuuluvad need sõnad uues klassifikatsioonis ühte rühma määrsõnadega.

2.3. Kokkuvõtteks

Kindel on üks: senine sõnaliikide määratlemise süntaktiline alus ei sobi osa suulise keele sõnadega kokku. Selle probleemi lahendab lihtne asi: tuua sisse uus rühm, süntaktiliselt sõltumatud sõnad. Seda tunnust arvestades jaguneks eesti sõnaliigid seitsmesse põhirühma:

1) muutuvad iseseisvad täistähenduslikud sõnad (leksikaalsed sõnad): nimisõnad, omadussõnad, tegusõnad, arvsõnad;

2) muutuvad iseseisvad mittetäistähenduslikud sõnad: asesõnad;

3) muutumatud iseseisvad täistähenduslikkuse piiril olevad sõnad: määrsõnad ja onomatopoeetilised sõnad;

4) muutumatud mitteiseseisvad mittetäistähenduslikud sõnad (grammatilised sõnad): asemäärsõnad, abimäärsõnad, kaassõnad, sidesõnad;

5) muutumatud sõltumatud täistähenduslikud sõnad, kuhu kuuluvad mitmesugused tervitused, viisakusväljendid jms;

6) muutumatud sõltumatud mittetäistähenduslikud sõnad ehk partiklid. Sinna rühma kuuluks praegustest sõnaliikidest suurem osa hüüdsõnu. Lisaks kuuluks siia ka siduvad partiklid jm sõnad, millest praeguses sõnaliigituses üldse juttu ei ole.

7) muutumatud sõltumatuse piiril olevad mittetäistähenduslikud sõnad ehk senised rõhumäärsõnad, mille kohta ma kasutaks terminit (vabalt liikuvad) tekstipartiklid.

2.4. Partiklite liigid

Partiklid moodustavad ainult sõnaliikide rühma. Need tuleb jagada edasi sõnaliikideks analoogiliselt muude rühmadega. Siin ei sobi aluseks hüüdsõnade ja rõhumäärsõnade praegune liigitus.

Eespool nägime, kuidas on selle probleemi lahendanud inglise ja soome keele grammatikad. Hakulisega sarnast liigendust on kasutanud ka nt Anna-Brita Stenström London–Lundi kõnekorpuse põhjal leitud suulise kõne eriüksuste liigendamisel (*D-items*), kuigi tema diskursuseüksuste käsitus erineb Hakulise omast ja on väga sarnane Longmani insertidega (vt Stenström 1990). Lisaks jagab Stenström partiklid interpersonaalseteks ja organiseerivateks. Esimesed organiseerivad suhtlust ja teised teksti. Mina olen lähtunud

oma liigenduses osalt Hakulise ja Stenströmi ideedest, kuid liigendanud partiklid teisiti (vt pikemalt Hennoste 2000–2001. 1773–1778). Liigenduse aluseks on suulise spontaanse dialoogi prototüüpne ehitus, mille alusel partiklid liigenduvad esmalt kolme rühma.

Sellises dialoogis teeb kõneleja kõigepealt oma teksti kui produkti. Selles kasutab ta partikleid, mille abil ta liigendab teksti või annab sellele teatud lisatähendusi. See on partiklite teksti organiseeriv funktsioon. Seda rühma nimetame tekstipartikliteks.

Teisalt on suulises vestluses alati tegu ka teksti kui protsessiga. Kõnelejal tekib pidevalt raskusi oma teksti tegemisel ning ta on sunnitud seda ümber formuleerima. Selleks kasutab ta parandusmehhanismi. Selle rolli jaoks on keeles kasutada rühm partikleid, mida me nimetame toimetamispartikliteks.

Kolmandaks toimub suulises suhtluses pidev dialoog vestluspartnerite vahel, milleks kasutatakse ka partikleid. Nimetame neid suhtluspartikliteks. Kokkuvõttes on partiklite süsteem järgmine.

1. Üksiesinevad partiklid ehk suhtluspartiklid

1.1. Dialoogipartiklid (Longmani tagasisided, Hakulise dialoogipartiklid), mis osutavad kuuldel olemist ja samameelsust või sõnumi vastuvõtmist uudisena: *ahah, aa, ah, jah, mhmh* jms.

1.2. Afektiivsed partiklid (Longmani ja Hakulise interjektsioonid), mis on reaktsioonid, mis osutavad eeskätt kasutaja tundeid ja meeleolusid: *ohhoo, hurraa, jess, voh, ai, häh, öök, pthüi* jms

1.3. Aktiivsed suhtluspartiklid (Longmani tähelepanusignaalid, Hakulise tähelepanupüüdjad): *halloo, hei, kuss, säh, oot-oot* jne.

2. Tekstipartiklid. Üksi mitteesinevad partiklid saame jagada vastavalt sellele, milline on nende koht lausungis ja milline on nende põhiroll. Selle järgi jagunevad nad püsiva kohaga piiripartikliteks ja liikuvateks partikliteks.

2.1. Piiripartiklid (Longmani *discourse markers* ja *response elicitors*, Hakulise lausungipartiklid) on sõnad, millel on küllalt kindel koht kõnevoorude ja lausungite piiride lähedal (tavaliselt alguses) ja mis osutavad, kuidas nendega algav üksus seostub käsiloleva tekstiga. Partiklid ei seo omavahel sõnu ja fraase nagu konjuktsioonid. Siia kuuluvad nt: *vä/või, kas, ah, ja, siis/sis, et, no, aga, nii, nojah, kule, ota, vot.*

2.2. Vabalt liikuvad partiklid (Longmanis seda rühma ei ole, me oleme siin kasutanud Auli Hakulise liigitust) paiknevad tüüpiliselt

lausungite sees ja võivad seal vabamalt liikuda. Selle rühma piirid adverbidega jäävad hämaraks ja nad esinevad tihti ka kirjalikus, eriti spontaanses tekstis. Lisaks kuuluvad nad määratluse järgi muudest partiklitest eraldi. Need jagame nelja rühma: värvingupartiklid, modaalpartiklid, fookuspartiklid ja intensiivsuspartiklid.

Värvingupartiklid värvivad lauset samamoodi kui sõnajärg ja prosoodia: *ikka, alles, küll, eks, tõesti, õige, alles.* Modaalpartiklid osutavad kõneleja arvamust või käsitust kõnealuse olukorra tõenäosuse, kindluse või vältimatuse kohta: *vist, kindlasti, loomulikult, ehk, vaevalt, võibolla* jms. Fookuspartiklid tõstavad nende mõjualas oleva lauseosa fookusesse, nii et öeldava muu osa muutub taustaks: *ka, veel, juba, muidugi, ainult, just, eriti, täpselt.* Intensiivsuspartiklid on lähedased intensiivsusadverbidele ja paiknevad adverbi ning partikli piiril. Mõlema rolliks on tugevdada adjektiivi ja adverbi abil väljendatava kvaliteedi või määra astet. Mõned sagedasemad partiklid: *nii* (*sa oled nii vastik*), *väga, täitsa, üldse.*

3. Toimetamispartiklid (Longmani *hesitators*). Selle rühma moodustavad sõnad ja üneemid, mille põhifunktsiooniks on tekstitegemisprotsessi abistamine: *ee, õõ, noh, nagu, või, tähendab, ah, mh, jah, odot, vä/või.*

Kirjandus

Biber, Douglas 1988. Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge University Press.

Biber, Douglas A. 1989. Typology of English texts. – Linguistics, 27 (1), 3–43.

Chafe, William 1982. Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. – Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy. Toim D.Tannen. Norwood, N.J.: Ablex. 35–53.

EKG I 1995 = M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare. Eesti keele grammatika I: Morfoloogia ja sõnamoodustus. Tallinn: ETA Eesti Keele Instituut.

Erelt, Mati; Erelt, Tiiu; Ross, Kristiina. 1997. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Goffmann, Erving 1959. Presentation of Self in Everyday Life. New York: Anchor Books.

Hakulinen, Auli 2000. Partikkelit ja konjuktiot. Peatükk ilmuvast soome keele deskriptiivsest grammatikast. Käsikiri.

Hakulinen, Auli (toim) 1989. Kieli 4. Suomalaisen keskustelun keinoja I. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

Hennoste, Tiit 2000–2001. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I–IX. Akadeemia 2000: 5, 1117–1150; 6, 1343–1374; 7, 1553–1582; 8, 1773–1806; 9, 2011–2038; 10, 2223–2254; 11, 2465–2486; 12, 2689–2710; 2001: 1, 179–206.

Hymes, Dell 1962 (1968). The ethnography of speaking. – Readings on the Sociology of Language. Toim J. Fishman. Mouton. 99–138.

Jucker, Andreas H.; Ziv, Yael 1998. Discourse markers: introduction. – Discourse Markers. Description and Theory. Toim A. H. Jucker, Y Ziv. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1–12

Labov, William 1972. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Philadelphia Press.

Longman 1999: Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan. Longman Grammar of Spoken and Written English. Longman.

Palmeos, Paula 1982. Hüüdsõna. – Eesti keele grammatika II. Teine vihik. Sidesõna ja hüüdsõna. Tartu: TRÜ. 34–53.

Sacks, Harvey 1992. Lectures on Conversation (2 Vol). Blackwell.

Schiffrin, Deborah 1987 Discourse Markers. Cambridge: Cambridge UP.

Sorjonen, Marja-Leena 1999. Dialogipartikkelien tehtävistä. – Virittäjä 2, 170–194.

Stenström, Anna-Brita 1990. Lexical items peculiar to spoken discourse. – The London–Lund Corpus of Spoken English. Description and Research. Toim J. Svartvik. (Lund Studies in English 82). Lund: Lund UP. 137–176.

Tainio, Liisa (toim) 1997. Keskustelunanalyysin perusteet. Vastapaino.

Ten Have, Paul 1999. Doing Conversational Analysis. Sage.

Tiittula, Liisa. 1991. Puhuva kieli. Suullisen viestinnän erityispiirteitä. Finn Lectura.

Östman Jan-Ola 1982. The symbiotic relationship between pragmatic particles and impromptu speech. – Impromptu Speech: A Symposium. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi. 147–178.